

Ο ΔΙΧΑΣΜΟΣ ΩΣ ΚΡΙΣΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗΣ

Μέ αναφορά στην περίοδο 1910-1940, ή σύντομη κι αναγκαστικά σχηματική μελέτη πού ακολουθεί έχει στόχο την αὐτάρεσκη στρέβλωση τῆς νεοελληνικῆς αὐτογνωσίας πού τρέφουν κι ἀναπαράγουν δύο διάχυτες μυθολογικές παραστάσεις. Ἡ πρώτη: ὅτι ἡ ἐθνική ὁμοιογένεια καί συνοχή τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ ὑπῆρξε τάχα δεδομένη, ἀποτελώντας ἰδιαίτερη — ἂν ὄχι μοναδική — περίπτωση σέ σύγκριση μέ ἄλλους λαούς. Ἀντίθετα: αὐτή ἡ ὁμοιογένεια ἀποτελεῖ σχετικά πρόσφατη, ἐπίπονη κι ἀκριβοπληρωμένη κατάκτηση. Ἡ δεύτερη: ὅτι ὁ ἐλληνικός ἐθνικισμός, πού διαμορφώθηκε μέ ἄξονα τῆ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, ὑπῆρξε τάχα κι αὐτός ὁμοιογενής. Ἀντίθετα: ὑπῆρξε πεδίο ἀδιάκοπης σύγκρουσης μέ ταξικές καί γενικότερα κοινωνικές διαστάσεις.

Κατά κανόνα, τό ἱστορικό αἶτημα τῆς ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης καί τῆς δημιουργίας ἐθνικοῦ κράτους προϋποθέτει καί ὑποδηλώνει κάποια ἐθνική ὁμοφωνία μόνο σ' ἓνα πολύ γενικό κι ἀφηρημένο ἐπίπεδο. Πρακτικά καί συγκεκριμένα, συνεπάγεται ἄφευκτα διαμάχη καί σύγκρουση. Γιατί θέτει ἀναγκαστικά καί πιεστικά τό ζήτημα: μέ ποιά μορφή καί μέ ποιά στρατηγική, δηλ. σέ τελευταία ἀνάλυση ἀ π ο ι ο ὄ ν ἱστο-

ρικό φορέα θά ἀναληφθεῖ (καί θά ἐλεγχθεῖ) ἡ πραγμάτωσι τοῦ αἰτήματος. Τό κρίσιμο αὐτό ζήτημα παραπέμπει αὐτονόητα σέ ταξικούς καί γενικότερα κοινωνικούς ἀνταγωνισμούς, πού νομοτελειακά δέξονται καθὼς ἡ πορεία πρὸς τὴν ἐθνική καί κρατική ὀλοκλήρωση ἀπαιτεῖ τὴ συντριβὴ τῶν κάθε λογῆς ἀντιστάσεων «διὰ πυρός καί σιδήρου». Ὅμοια μέ κεφαλὴ Ἰανουῦ, ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης εἶναι μοιραία ἡ ἐμφύλια σύγκρουση.

Ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐκδασὴ τῆς ἐμφύλιας ἀναμέτρησης ἐξαρτᾶται ἡ συγκεκριμένη μορφή ὀλοκλήρωσης καί προπαντός κράτους πού θά προκύψει τελικά καί τελεσιδικα. Τά πιό εὐγλωττα παραδείγματα ἀπὸ τὴν παγκόσμια καί ἰδίως τὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία ἀρκοῦν γιὰ νά πιστοποιήσουν τὴν παραπάνω δυναμική, ὅσοδῆποτε συνοπτικά. Στὴν περίπτωση τῆς Ἰταλίας, ἡ διαμόρφωση τοῦ ἐθνικοῦ κράτους κρίθηκε ὀριστικά ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού τὴν ἔθεσε ὑπὸ τὸν ἔλεγχό του τὸ Πεδεμόντιο καί γενικότερα οἱ δυνάμεις πού ἐκπροσωποῦσε ὁ Καβούρ — κι ὄχι ὁ Γκαριμπάλντι. Τό γερμανικὸ ἔθνος καί κράτος σφράγισε ἀνεξίτηλα ἡ ἐπικράτηση τοῦ Μπίσμαρκ καί τῆς Πρωσίας στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἐνοποίηση. Τέλος, ἂν ὁ Ἀμερικανικὸς Ἐμφύλιος Πόλεμος θεωρηθεῖ κρίσιμη ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία γεννήθηκε ἡ πάντως ἀνδρώθηκε τὸ ἀμερικανικὸ ἔθνος, εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἐπικράτηση τῶν Βορείων στάθηκε καθοριστικὴ ἀπὸ κάθε ἄποψη — πολιτική, οικονομική, κοινωνική καί γενικότερα πολιτιστικὴ. Μέ τὴν (ἀπαραίτητη) ἀναγωγὴ σ' ἓνα εὐρύτερο συγκριτικὸ πλαίσιο, γίνεται φανερό ὅτι συσκοτίζει καί στομώνει πρόωρα τὴν ἱστορικὴ ἀνάλυση ἡ ἐμμονὴ στὸ πολὺ γενικὸ ἐπίπεδο ἑνὸς μονοσήμαντου ἀστικοῦ ἐθνικισμοῦ — καί στὴν ἑλληνικὴ περιπτώση.

Παρόλο πού ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ὑπῆρξαν διαμάχες καί συγκρούσεις γύρω ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο περιεχόμενο καί τὴ

στρατηγικὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, ἡ φάση πού κορυφώθηκαν καί ὀδήγησαν σέ ἀμείλικτο ἐμφύλιο πόλεμο ἦταν ἡ περίοδος 1912-1922. Κι αὐτὸ γιὰτί οἱ νικηφόροι Βαλκανικοὶ Πόλεμοι δημιούργησαν μιὰν ἐντελῶς νέα κατάσταση, πού συμπυκνώνεται σέ τρεῖς ἱστορικὲς προκλήσεις γιὰ τὸ ἑλληνικὸ κράτος καί τὸν ἑλληνικὸ ἐθνικισμό. Σ' αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν τριῶν εἰδῶν ἀντιθέσεις καί κατὰ προέκταση τρία μέτωπα πολιτικῆς σύγκρουσης.

Πρῶτη ἱστορικὴ πρόκληση: ἡ ἀφομοίωση τῶν Νέων Χωρῶν. Πρὶν ἀκόμα καλὰ-καλὰ «χωνέψει» τὴ Θεσσαλία καί τὴν ἐπαρχία τῆς Ἄρτας — πού ἀπὸ τὸ 1881 παραμένουν οὐσιαστικά ἀναφομοιωτὲς ἐξαιτίας τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος — τὸ κράτος τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας ἀντιμετωπίζει μιὰ χωρὶς προηγούμενο κατάσταση: τὸ διπλασιασμὸ σχεδόν τῶν ἐδαφῶν καί τῶν κατοίκων του μονομιᾶς. Παρὰ τὴν ἰδεολογικὴ προετοιμασία ἑνὸς αἰῶνα καί τὴν ὁποία οὐσιαστικὴ προεργασία (ἰδίως ἀπὸ τὸ 1910), ἡ ἀφομοίωση τῶν Νέων αὐτῶν Χωρῶν θέτει ἄμεσα καί περίπλοκα προβλήματα πού ὑπερβαίνουν τίς διοικητικὲς ἰδίως δυνατότητες τοῦ παλιοῦ κράτους (καί θά λυθοῦν σέ διάστημα δεκαετιῶν). Χαρακτηριστικὸ σύμπτωμα τῆς κρίσης ἀποτελεῖ ἡ ἀποικιακὴ συμπεριφορὰ τῶν Παλαιοελλαδιτῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων ἀπέναντι στοὺς Ἑλληνες τῶν Νέων Χωρῶν — τοὺς «τουρκόσπορους» — πού ἀντιμετωπίζουν σὰν κατακτημένο λαό. Στὴν ἔνωση τῶν Νέων Χωρῶν μέ τὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα βρῖσκονται ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τὰ σπέρματα μιᾶς σύγκρουσης ἀνάμεσά τους.

Δεύτερη ἱστορικὴ πρόκληση: ἡ ἴδια ἡ «ἑλληνικότητα» τῶν Νέων Χωρῶν, πού ἀποτελεῖ καί τὸ πιό ἀνυπέρβλητο ἄμεσο ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἀφομοίωσή τους. Σέ ὀξεῖα ἀντίθεση μέ τὴ σχεδόν ἀπόλυτη ἐθνικὴ ὁμοιογένεια τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας, ὁ ὄγκος τῶν Νέων Χωρῶν (Κρήτη, Ἡπειρος καί προπαντός Μακεδονία) ἀποτελεῖ ἀκόμα ὀθωμανικὸ μωσαϊκὸ ἐθνοτήτων, ὅπου οἱ καθαρὰ καί συνειδητὰ ἑλληνικὲς ψηφίδες σέ ὀρισμένες περιοχὲς δὲν πλειοψηφοῦν. Στὴν Ἡπειρὸ καί τὴ Μακε-

δονία, Ἀλβανοί, Τούρκοι καί Βούλγαροι (ἢ πάντως Σλαβομακεδόνες) ἐλέγχουν τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀγροτικῆς γῆς. Στήν ἴδια τῆ Θεσσαλονίκη, ἡ Ἑβραϊκή κοινότητα ἐλέγχει οὐσιαστικά τήν οἰκονομική ζωή. Ἐνῶ παραμένουν ἐχθρικοί ἢ πάντως ἐπιφυλακτικοί ἀπέναντι στό ἑλληνικό κράτος, οἱ συμπαγεῖς αὐτοί ἄλλοεθνεῖς πληθυσμοί δέν μποροῦν (ἀκόμα) νά ἐκδιωχθοῦν, ἀλλά οὔτε καί νά ἀποκλεισθοῦν ἀπό τά πολιτικά δικαιώματα πού συνεπάγεται ἡ ἑλληνική ὑπηκοότητα. Μέ ἀκραία κι ἐκρηκτική συνέπεια, στίς ἐκλογές τοῦ 1915 καί τοῦ 1920, νά πνίξει ἡ συμπαγῆς ψήφος Τούρκων, Ἑβραίων καί Βουλγάρων (Σλαβομακεδόνων) τῆ φωνή τῆς πλειοψηφίας τῶν Ἑλλήνων στή Μακεδονία.

Τρίτη ἱστορική πρόκληση, πού συγκεκριμενοποιεῖται μέ τήν ἐκρηξη τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου: ἡ διαφύλαξη τῶν κεκτημένων καί ἡ συνέχιση τῆς ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης. Μέ τήν ἐπέκταση τοῦ πολέμου, γίνεται ὀλοένα πιό φανερό ὅτι προσφέρεται στό ἑλληνικό κράτος ἡ καλύτερη ἀλλά καί τελειότερα εὐκαιρία ἐδαφικῆς ἐπέκτασης καί ἐνσωμάτωσης τῶν ἀλυτρωτῶν ἀκόμα ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Τά περιθώρια ἀναμονῆς ἐξαντλοῦνται ραγδαῖα καθώς οἱ πληθυσμοί αὐτοί (προπαντός στήν Τουρκία) ἀπειλοῦνται μέ ἄμεση κι ὀριστική ἐξόντωση. Ἀλλά καί τά ἴδια τά κέρδη τῶν Βαλκανικῶν Πολέμων βρίσκονται σέ ἄμεσο κίνδυνο (προπαντός στή Μακεδονία) καθώς οἱ ἐμπόλεμοι παραβιάζουν ἀδίστακτα τήν ἑλληνική κυριαρχία κι ἐδαφική ἀκεραιότητα — πού ἀσφαλῶς δέν θά σεβαστεῖ οὔτε ὁ τελικός νικητής. Μπροστά στήν ἱστορική αὐτή πρόκληση καί τίς νέες θυσίες πού ἀπαιτεῖ, ἡ Παλαιά Ἑλλάδα ἀποδεικνύεται ξαφνικά ἀπρόθυμο Πεδεμόντιο, ἀποκρούοντας οὐσιαστικά τήν ἀλυτρωτική τῆς ἀποστολή σάν πικρό ποτήρι.

Στήν ἀντίθεση Παλαιᾶς Ἑλλάδας καί Νέων Χωρῶν πού ἐγκυμονεῖται ἀπό τό 1912, στήν παράλληλη ἀντίθεση Ἑλλήνων καί ξένων μειονοτήτων εἰδικά στίς Νέες Χῶρες καί προπαντός στή Μακεδονία, ἔρχεται ἔτσι νά προστεθεῖ, νά ἐπικαθῆσει μιᾶ συνολικότερη καί χωρίς προηγούμενο κρίσιμη ἀντί-

θεση πού πηγάζει ἀπό τήν ἀναντιστοιχία Κράτους καί Ἐθνους, Λαοῦ καί Ἐθνους¹. Οἱ τρεῖς ἀντιθέσεις, τά τρία μέτωπα σύγκρουσης συγχωνεύονται καί συμπυκνώνονται ἐκρηκτικά στόν Ἐθνικό Διχασμό, πού στήν οὐσία ἀποτελεῖ ἐμφύλια ἀναμέτρηση ἀνάμεσα στήν πλειοψηφία τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας (σέ «ἀνίερση» συμμαχία μέ τίς ξένες μειονότητες τῶν Νέων Χωρῶν) καί στήν πλειοψηφία τῶν ἀλυτρωτῶν καί τῶν (μέχρι χθές ἀλυτρωτῶν) Ἑλλήνων τῶν Νέων Χωρῶν. Τό 1916-17, ὁ Διχασμός θά ἀποτυπωθεῖ καί γεωγραφικά στό χωρισμό «κράτους τῶν Ἀθηνῶν» καί «κράτους τῆς Θεσσαλονίκης», πού, ὅσοδήποτε βραχύβιος, θά ἀφήσει ἀνεξίτηλη τῆ σφραγίδα του γιά πολλές δεκαετίες.

Ἐπιπλέον ὁ Γεώργιος Παπανδρέου ἔγραφε τότε χαρακτηριστικά:

Ἡ πολιτική ἀντίθεση, ἡ ὁποία τοιουτοτρόπως ἐδημιουργήθη μεταξύ τῶν δύο ἀντιπάλων κομμάτων, δέν ὀφείλεται πλέον εἰς ἀπλήν προσωπικήν διαφοράν, οὔτε εἰς δευτερεύοντα νομοθετικά καί κυβερνητικά μέτρα: ὀφείλεται εἰς διαφοράν ἀντιλήψεων θεμελιώδη, ἐν σχέσει πρὸς τήν φύσιν τοῦ Πολιτεύματος καί τήν τύχην τῆς Φυλῆς...².

Σέ ἓνα πολύ γενικό καί ἀφηρημένο ἐπίπεδο, καί οἱ δύο ἀντίπαλοι «πολιτικοί κόσμοι» ἐμφοροῦνται ἀπό τόν ἴδιο ἀστικό ἐθνικισμό (τῆ Μεγάλη Ἰδέα). Ἀλλά ὁ Βενιζελισμός ἀποδεικνύεται ὁ πιό συνεπής, διορατικός καί πραγματιστικός φορέας τῆς ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης. Ἐνῶ ὁ Ἀντιβενιζελισμός, παρὰ τό βυζαντινό ρομαντισμό του γύρω ἀπό τόν Κωνσταντίνο ΙΒ', καταλήγει νά ἐκφράζει τόν ἐσωστρεφῆ πατριωτισμό τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδας. Παρὰ τήν κοινή ἰδεολογική μήτρα, κρίσιμες διαφορές διακρίνουν τό Βενιζελικό ἀλυτρωτισμό ἀπό τόν Ἀντιβενιζελικό πατριωτισμό. Ὁ Βενιζελισμός αὐτοκαθορίζεται καί νομιμοποιεῖται μέ ἀναφορά στό ἔθνος ὡς ἐνιαῖο σύνολο, πού ἀγκαλιάζει Παλαιά Ἑλλάδα, Νέες Χῶρες καί ἀλύ-

1. Βλ. τήν προκήρυξη τῆς Προσωρινῆς Κυβέρνησης (κείμενο ἀρ. 5).
2. Βλ. Γεωργίου Παπανδρέου, *Πολιτικά θέματα* (Ἀθήνα: Ἀετός, 1941), σ. 83-84. Ὑπογράμμιση δική μου.

τρωτους. Ἀντίθετα, ὁ Ἀντιβενιζελισμός αὐτοκαθορίζεται καὶ νομιμοποιεῖται μὲ ἀναφορά στοῦ Κράτος — καὶ μάλιστα στοῦ Κράτος ὅπως ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸ 1912. Ἔτσι, στὴν «Ἑλλάδα τῶν δύο ἡπείρων καὶ τῶν πέντε θαλασσῶν», ὁ Ἀντιβενιζελισμός θά ἀντιτάξει ἀδίστακτα τὴν «μικρὰν, ἀλλ' ἔντιμον Ἑλλάδα».

Ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ ἀντικατοπτρίζεται καθαρά σὲ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις τοῦ ἐθνικοῦ ἐδάφους, τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἰδίως τοῦ προδότη. Γιὰ τὸ Βενιζελισμό, προδοσία ἀποτελεῖ προπαντὸς ἡ παράδοση τοῦ Ροῦπελ καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας στοὺς Βουλγάρους, καθὼς καὶ ἡ στήριξη τοῦ Ἀντιβενιζελισμοῦ στὴν ψήφο τῶν ξένων μειονοτήτων «τῶν ὁποίων ... ἡ συνεργασία εἰς τὰς κατευθύνσεις τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ ἡ ἐπιδοκιμασία πιστοποιοῦν καταφῶρος ὅτι ἡ ἀκολουθουμένη πολιτικὴ, ἱκανοποιοῦσα τοὺς κληρονομικοὺς ἐχθροὺς, ἀντιστρατεύεται πρὸς τὰ συμφέροντα τοῦ ἔθνους»³. Γιὰ τὸν Ἀντιβενιζελισμό, ἀντίθετα, προδοσία ἀποτελεῖ προπαντὸς ἡ ὑποστήριξη τῶν Ἀγγλογάλλων. Ὡς πράκτορες τῶν Ἀγγλογάλλων ἐκτελοῦνται ἀνώνυμοι Μικρασιάτες πρόσφυγες στὰ Νοεμβριανά, ἐνῶ οἱ Ἀμυνίτες πού πολεμοῦν γιὰ τὴ Μακεδονία θεωροῦνται προδότες πρὸς τὴν Πατρίδα καὶ τὸν Βασιλέα. Γιὰ τὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα, ἐχθρὸς δὲν εἶναι ὁ μακρινὸς Βούλγαρος· ἐχθρὸς εἶναι ὁ ὀρατὸς Σενεγαλέζος. Ὁ Βενιζελικός ἀλυτρωτισμὸς κερδίζει τὶς πρῶτες δάφνες τοῦ στή μάχη τοῦ Ραβινέ. Ὁ Ἀντιβενιζελικός πατριωτισμὸς κερδίζει τὶς δάφνες τοῦ στή μάχη τοῦ Φιλοπάππου.

Παρά τὸ ἀγεφύρωτο χάσμα πού τὶς χωρίζει, οἱ δύο ἀντιπαλές παρατάξεις μένουں πάντως δέσμιες τοῦ ἰδιοῦ ὑπερκειμένου ἐθνικισμοῦ καὶ παγιδεύονται ἔτσι σὲ κρίσιμες ἀντιφάσεις. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ Βενιζελισμὸς χάνει τὴν πλειοψηφία στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα, ἡ ἐθνικὴ ὀλοκλήρωση προϋποθέτει ἀναγκαῖα ἐμφύλιο πόλεμο, δηλ. τὸν «διά πυρὸς καὶ σιδήρου»

3. Ὁ.π., σ. 81.

ἐξαναγκασμὸ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος νὰ πάρει μέρος στὴν ἐθνικὴ προσπάθεια καὶ νὰ καταβάλει τὶς ἀπαιτούμενες θυσίες. Ἡ παραγνώριση τῆς ἀμείλικτης αὐτῆς ἀναγκαιότητας ὀδηγεῖ στὶς μοιραῖες ἐκλογές τοῦ 1920. Ἀπληχώντας τὴν κοινὴ ἀντίληψη πολλῶν Βενιζελικῶν, ὁ Γεώργιος Βεντήρης θά γράφει ἀργότερα ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶχε ἐπιβληθεῖ δικτατορικὸ καθεστῶς.

Διότι ἡ πλειοψηφία τοῦ λαοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἑλλάδος, συστηματικῶς ἐξαπατηθεῖσα, παρεγνώριζε κατὰ βάσιν τὴν πραγματικότητα. Ἐάν ἀφήνετο κυρία τῶν ἀποφάσεων τῆς θά κατεπόντιζεν τὸν Ἑλληνισμόν ὅλον. Δύο τὸ πολὺ ἑκατομμύρια προσώπων τοῦ παλαιοῦ κράτους ἐκρίναν τὴν τύχην ἑξῆ ἑκατομμυρίων Ἑλλήνων τῶν Νέων Χωρῶν καὶ τοῦ ἀλυτρώτου Γένους⁴.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ του, ὁ Ἀντιβενιζελισμὸς δὲν θά τολμήσει νὰ διακόψει τὴ μικρασιατικὴ ἐκστρατεία, παρὰ τὶς προεκλογικὲς του ὑποσχέσεις. Θά τὴν συνεχίσει ὁμως καὶ θά τὴν διώσει σάν καθαρά στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση τοῦ Κράτους — κι ὄχι σάν ἀλυτρωτικὴ προσπάθεια τοῦ ἔθνους. Ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας σίγουρα δὲν περιλαμβάνεται στὴν «Ἑλλάδα» πού ἔχει ὑπόψη του ὁ Γεώργιος Βλάχος ὅταν γράφει, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1922, ὅτι «ἡ Ἑλλάς» πρέπει ἐπιτέλους «νὰ διαχειμῶση οἴκαδε» καὶ νὰ μὴ «δίδῃ πλέον τοὺς Πομερανούς της διὰ τὴν πέραν τῶν βλέψεων τῆς Ἀνατολῆς»⁵.

Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ ἐνταφιάζει τὸν ἑλληνικὸ ἀλυτρωτισμὸ. Μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, ὀλόκληρο σχεδὸν τὸ ἔθνος ἀναδιπλώνεται καὶ συγκεντρώνεται μέσα στὰ ὀριστικὰ σύνορα τοῦ Κράτους. Παρὰ τὶς τεράστιες ἀνθρώπινες ἀπώλειες, τὴ γεωγραφικὴ συρρίκνωση καὶ τὰ ζητήματα πού μένουں ἅλτα (τῆς Δωδεκανήσου, τῆς Βορείου Ἡπείρου καὶ προπαντὸς τῆς Κύπρου), ἡ ἐθνικὴ ἐνοποίηση ἔχει

4. Γεωργίου Βεντήρη, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1910-1920* (Ἀθήνα: Πυρρός, 1931), τ. 2ος, σ. 362.

5. Βλ. *κείμενο ἀρ. 8*.

ουσιαστικά ολοκληρωθεί με τελεσίδικο τρόπο. Ἡ ἐμφύλια διαμάχη φαίνεται κι αὐτὴ ἱστορικά ξεπερασμένη, μαζί με τὴν περίοδο πού τὴ γέννησε. Ὡστόσο, ὁ Διχασμός ὡς κρίση ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης κληροδοτεῖται στὸ Μεσοπόλεμο, συμπυκνωμένος σὲ τρεῖς ἀντιθέσεις πού ἀποτελοῦν προέκταση ἐκείνων τῆς προηγούμενης δεκαετίας.

Ἡ προγενέστερη ἀναντιστοιχία Λαοῦ καὶ Ἔθνους μεταμορφώνεται καὶ ἀναβιώνει τώρα μεσαστά ὄρια τοῦ Κράτους ὡς φυλετικό χάσμα ἀνάμεσα στοὺς γηγενεῖς καὶ τοὺς πρόσφυγες — τοὺς πρώην ἀλύτρωτους. Ἡ σχεδόν ἀπόλυτη ἐθνικὴ ὁμοιογένεια πού ἐπιτυγχάνεται μετὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν παραμένει, οὐσιαστικά, περισσότερο ὑπόσχεση παρά πραγματικότητα. Ἡ ἴδια ἢ «ἐλληνικότητα» τῶν προσφύγων ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τοὺς γηγενεῖς, μετὰ χαρακτηρισμούς ὅπως «τουρκόσποροι» καὶ «γιαουρτοβαφτισμένοι». Τό φυλετικό χάσμα ἔχει ἀναμφίβολα πραγματικὴ ἀφορμὴ: πλῆθος ὀρατῆς πολιτιστικῆς ἰδιαιτερότητες διαφοροποιοῦν τοὺς πρόσφυγες ἀπὸ τοὺς γηγενεῖς καὶ ἐμποδίζουν τὴν ἐπικοινωνία μετὰξὺ τους. Ἀρκεῖ νὰ ἐπισημάνει κανεὶς τὰ χαρακτηριστικὰ ἐπίθετα τῶν προσφύγων, καθὼς καὶ τὴ γλώσσα, πού γιὰ πολλοὺς δὲν εἶναι κἀν ἢ ἐλληνικὴ. Ἀλλὰ τό χάσμα ἐνισχύεται καὶ συντηρεῖται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἀπομόνωση τῶν προσφύγων σὲ χωριστὲς γειτονιές, συνοικισμούς καὶ χωριά. Φορτίζεται ἐκρηκτικὰ ἀπὸ τὸν ἄγριο οἰκονομικὸ ἀνταγωνισμό γηγενῶν καὶ προσφύγων στὴν ἰδιοποίησι τῆς γῆς (ἀγροτικῆς καὶ αστικῆς), στὴν ἀγορὰ ἐργασίας, ἀλλὰ καὶ στὶς κάθε λογῆς καὶ κλίμακας ἐπιχειρηματικῆς δραστηριότητες (ἀπὸ τό μικροεμπόριο μέχρι τὴ βιομηχανία). Διευρύνεται, τέλος, κι ἀναπαράγεται ἀδιάκοπα ἀπὸ τίς πολιτικῆς συγκρούσεις, ἀφοῦ οἱ πρόσφυγες εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐξασφαλίζουν τὴν ἐκλογικὴ ἐπικράτησι τῆς Δημοκρατίας καὶ τοῦ Βενιζελισμοῦ. Γιὰ μεγάλο μέρος τῶν γηγενῶν — ἰδίως αὐτὸ πού ἐκφράζεται μετὸν Ἀντιβενιζελισμό — οἱ πρόσφυγες εἶναι μετὰ δύο λόγια οἱ ξένοι πού ἤρθαν νὰ τοὺς ἐκτοπίσουν τόσο ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ, ὅσο

καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου τους⁶.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τό χάσμα μετὰξὺ γηγενῶν καὶ προσφύγων, ἢ ἐθνικὴ ὁμοιογένεια τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους δὲν εἶναι πλήρης καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη λόγο. Παρὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, παραμένουν στὶς Νέες Χῶρες ὀρισμένες ξένες μειονότητες, μικρὲς σὲ ὄγκο, ἀλλὰ συγκεντρωμένες σὲ εὐαίσθητες περιοχῆς, ὅπως ἰδίως οἱ Σλαβομακεδόνες τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ δύο μειονότητες βρίσκονται σὲ διαρκὴ σύγκρουσι ὄχι μόνο μετὸ ἐλληνικὸ κράτος, ἀλλὰ καὶ μετὰ τοὺς Ἕλληνες τῶν περιοχῶν αὐτῶν — καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τοὺς πρόσφυγες. Ἡ γενικὴ ἀντίθεσι γηγενῶν καὶ προσφύγων παίρνει ἐκεῖ τὴν εἰδικὴ μορφή μᾶς ἐθνικῆς ἀντιπαράθεσις ἄλλοεθνῶν γηγενῶν καὶ Ἑλλήνων προσφύγων. Οἰκονομικὸ ἀντικείμενο τῆς διαμάχης μετὰ τοὺς Σλαβομακεδόνες χωρικούς εἶναι ἡ γῆ· μετὰ τοὺς Ἑβραίους, εἶναι ὁ ἔλεγχος τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς στὴ Θεσσαλονίκη. Πολιτικὰ, ἢ ἀντίστασι τῶν γηγενῶν ἐκφράζεται καὶ ἐδῶ μετὸν Ἀντιβενιζελισμό. Ἀλλὰ γηγενεῖς στὴν περίπτωσι αὐτὴ εἶναι οἱ Σλαβομακεδόνες καὶ οἱ Ἑβραῖοι. Κατὰ συνέπειαν, ὁ ἐθνικισμός (καὶ ὁ ἀντισιμιτισμός) τῶν Ἑλλήνων στὴ Μακεδονία ἀποτελεῖ κατεξοχὴν Βενιζελικό καὶ μάλιστα προσφυγικό μαζικό φαινόμενο, πού ἀποκορυφώνεται στὴν ἐπαναληπτικὴ ἐκλογὴ τῆς Θεσσαλονίκης, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1933, ὅταν προβάλλει ὁ κίνδυνος νὰ ἐπαναληφθεῖ ἡ ἐμπειρία τοῦ 1920: νὰ κριθεῖ δηλ. ἡ ἐκλογὴ (καὶ νὰ ἀνατραπεῖ ὁ συσχετισμός δυνάμεων σὲ πανελλήνια κλίμακα) ἀπὸ τὴν ψῆφο ἄλλοεθνῶν — καὶ μάλιστα τῶν Ἑβραίων⁷.

Γενικότερα, ὁ ἔντονος ἐθνικισμός πού χαρακτηρίζει τοὺς μέχρι πρόσφατα ἀλύτρωτους Ἕλληνες τῶν Νέων Χωρῶν, γηγενεῖς καὶ πρόσφυγες, ἀποτελεῖ ἄρρηκτο δεσμό μετὸ Βενι-

6. Βλ. κείμενο ἀρ. 9.

7. Βλ. κείμενο ἀρ. 10.

ζελισμό, παρά τόν ένταφιασμό τής Μεγάλης Ίδέας. Τό χάσμα ανάμεσα στην Παλαιά Έλλάδα και τίς Νέες Χώρες μένει άγεφύρωτο. Διατηρείται ίδίως από τήν ιστορική μνήμη του χωρισμού σέ δύο κράτη και τής έμφύλιας σύγκρουσης, πού στην Παλαιά Έλλάδα είναι προπαντός μνήμη τής Βενιζελικής αίματηρής καταπίεσης. Ή γεωγραφική αντίθεση δξύνεται έξάλλου άποφασιστικά στο βαθμό πού συμπίπτει μέ τό χάσμα γηγενών και προσφύγων, μετά τή μαζική προσφυγική έγκατάσταση στις Νέες Χώρες και προπαντός στή Μακεδονία και τή Θράκη. Ή συσώρευση και συμπύκνωση αντίθέσεων σέ καθαρά γεωγραφική βάση αντιπροσωπεύει διαρκή κίνδυνο διάσπασης τής κρατικής ένότητας και επανάληψης του έμφυλιου πολέμου. Πραγματικά, τό μοιραίο κίνημα τής 1ης Μαρτίου 1935 ξαναζωντανεύει για λίγο τό χωρισμό του 1916-17, ενώ ή καταστολή του παίρνει τό χαρακτήρα έκστρατείας τής Παλαιάς Έλλάδας για τήν καθυπόταξη των Νέων Χωρών.

Ήν ό Διχασμός ως κρίση έθνικής όλοκλήρωσης έξακολουθεί στο Μεσοπόλεμο, έξακολουθούν και οι κρίσιμες διαφορές πού χωρίζουν τίς δύο αντίταλες παρατάξεις, παρά τήν κοινή μήτρα του άστικού έθνικισμού και παρά τήν τομή του 1922. Ο Βενιζελισμός παραμένει ό πιο συνεπής και δυναμικός φορέας τής έθνικής όλοκλήρωσης — μέσα πιά στα όρια του κράτους. Παίρνει άνενδοίαστα τήν ευθύνη για τήν άνταλλαγή των πληθυσμών, αναγκαία προϋπόθεση για τήν επίτευξη έθνικής όμοιογένειας. Ήναλαμβάνει και σέ άποφασιστικό βαθμό πραγματοποιεί τό ιστορικό έργο τής άποκατάστασης των προσφύγων και τής ένσωμάτωσής τους στο έλληνικό κράτος. Ήπιδιώκει συστηματικά τήν άφομοίωση ή έξουδετέρωση των ξένων μειονοτήτων πού αντιπροσωπεύουν ένδεχόμενη άπειλή για τήν κυριαρχία και έδαφική άκεραιότητα του έθνικού κράτους. Τέλος, μέ τήν οικονομική του ίδιως πολιτική, αλλά και μέ τό γενικότερο πρόγραμμα πού εφαρμόζει στο Μεσοπόλεμο, ό Βενιζελισμός έξακολουθεί νά άποτελεί τόν ιστορικό φορέα τής ένσωμάτωσης των Νέων Χωρών στο έθνικό κράτος.

Ήντίθετα, ό Ήντιβενιζελισμός ούσιαστικά συσπειρώνει και ένσαρκώνει τίς κάθε λογής άντιστάσεις και άντιδράσεις στην έθνική όλοκλήρωση και στο σύγχρονο έθνικό κράτος. Ήνσαρκώνει προπαντός τήν επιθετικότητα των γηγενών ένάντιον των προσφύγων. Στίς ξένες (και άλλες) μειονότητες, ύπόσχεται προστασία άπέναντι στο έλληνικό κράτος και τήν έλληνική πλειοψηφία, για λόγους κομματικούς περισσότερο παρά ιδεολογικούς. Ο Ήντιβενιζελισμός, τέλος, έξακολουθεί νά έκφράζει τόν έσωστρεφή πατριωτισμό τής Παλαιάς Έλλάδας και τή ρομαντική της νοσταλγία για ένα μυθικό πιά παρελθόν όπου τά όρια του έλληνικού κράτους συνέπιπταν μέ τά δικά της.

Ήκει, εις τό παρελθόν, τό όποιον δέν είχε έγγισει ή κατάρα του καταπέλτου, τό όποιον δέν είχε γνωρίσει τους νέους άνθρώπους, θά εύρεθη ως άνάμνησις μία Έλλάς εύτυχής, ήνωμένη. Τήν Έλλάδα αυτήν τήν είχομεν δημιουργήσει ήμεις. Τήν Έλλάδα αυτήν κατέστρεψεν ό Ήλευθέριος Βενιζέλος⁸.

Ή άπόρριψη των προσφύγων σέ συνδυασμό μέ τήν προάσπιση των άλλοεθνών άποτελεί δέβαια κατάφωρη άνάιρεση του έλληνικού έθνικισμού και άνεξίτηλο στίγμα στα μάτια των Βενιζελικών και ίδίως των προσφύγων. Ήλλά ό Ήντιβενιζελικός φανατισμός δέν θά διστάσει νά άπαντήσει στους πρόσφυγες ότι οι Έβραίοι τής Θεσσαλονίκης «είναι πιο ρωμηοί από σάς»⁹.

Ήπειδή άκριβώς ό Βενιζελισμός παραμένει ό κατεχοήν φορέας του άστικού έθνικισμού, κυρίως αυτός πλήττεται και άπειλείται από τή γενικότερη ιδεολογική κρίση πού προκαλεί ή Μικρασιατική Καταστροφή. Ήπό τή σκοπιά αυτή, μορρεί νά έπισημανθεί και νά έρμηνευθεί μία άκόμα κρίσιμη διαφορά

8. Βλ. *κείμενο* άφ. 7.

9. Φράση του δουλευτή Σπετσών Περικλή Μπούμπουλη στή συνεδρίαση τής Βουλής τής 24ης Ήανουαρίου 1934. Βλ. *Έφημερίς των Συζητήσεων*, σ. 990.

άνάμεσα στις δύο παρατάξεις κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Ἡ αὐτάρεσκη στείρωσις καὶ σχεδόν ἀνυποψίαστη προσήλωση στίς παραδόσεις πού χαρακτηρίζει τόν Ἀντιβενιζελικό χώρο βρίσκεται σέ ὀξεία ἀντίθεση μέ τίς ἔντονες ιδεολογικές ἀναζητήσεις πού διαπερνοῦν καί διασποῦν τό Βενιζελισμό. Καί ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος, ἀλλά προπαντός φυσιογνωμίες ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, ὁ Γεώργιος Παπανδρέου, ὁ Ἀλέξανδρος Δελμούζος ἢ ἀκόμα ὁ Γιῶργος Θεοτοκάς ἀναζητοῦν οὐσιαστικά τό στίγμα ἑνός νέου ἐθνικοῦ δράματος ἰκανοῦ ν' ἀντικαταστήσει τό παλιό πού χάθηκε ἀμετάκλητα. Ἡ ἀβασίλευτη Δημοκρατία ἀποτελεῖ τό κλειδί αὐτοῦ τοῦ νέου δράματος, ἀλλά μένει χωρίς τό οὐσιαστικό κοινωνικό περιεχόμενο πού θέλει νά τῆς δώσει προπαντός ὁ Παπαναστασίου¹⁰. Μέ τό πρόγραμμα τῆς τετραετίας (1928-32), ὁ Βενιζέλος προτείνει τελικά ἕνα ὄραμα ἀστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ καί ὑπόσχεται νά κάνει τήν Ἑλλάδα «ἀγνώριστη». Στήν ἐξωτερική πολιτική, διαμορφώνεται μιά νέα εἰρηνική πορεία ἀπαγκίστρωσης ἀπό τίς Μεγάλες Δυνάμεις, συμφιλίωσης μέ τοὺς γείτονες καί Βαλκανικῆς συνεργασίας. Στήν ἐκπαίδευση, τέλος, οἱ μεταρρυθμιστικὲς προσπάθειες ἐμπνέονται ἀπό τήν ἀναγνώριση τῆς πιεστικῆς ἀνάγκης νά διαμορφωθεῖ μιά νέα ἐθνικὴ συνείδηση.

Τό ἐκπαιδευτικό δέν εἶναι ἄλλωστε τό μόνο κοινωνικό ζήτημα πού σχετίζεται ἄμεσα μέ τό πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης. Ἄν τό πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς ὀλοκλήρωσης κι ὁ συνυφασμένος μ' αὐτό Διχασμός δεσπόζον σ' ὅλη τήν περίοδο 1910-40, δέν ὑπάρχει κοινωνικό ζήτημα οὔτε ὄψη τῆς Βενιζελικῆς ἰδίως πολιτικῆς, πού νά μὴν ἐπηρεάζεται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα. Γι' αὐτό καί ἀποτελεῖ κλασικό λάθος νά διαχωρίζουμε καί ν' ἀπομονώνουμε τά κοινωνικά ζητήματα ἀπό τό ἐθνικό.

10. Βλ. *κείμενο ἀρ. 15*.

Πρὶν ἀπὸ τό 1912, τά πρώτα ἀκόμη βήματα γιά τήν ἐπίλυση τοῦ ἀγροτικοῦ ζητήματος — ἐντοπισμένου τότε στή Θεσσαλία, τήν ἐπαρχία τῆς Ἄρτας κι ὀρισμένες περιοχές τῆς Στερεᾶς — συνδέονται ὀπωσδήποτε μέ τήν ἐπιδίωξη ἐθνικῆς ὁμοφυχίας γιά τήν ἐπικείμενη πολεμικὴ προσπάθεια. Ἀλλὰ μετὰ τό 1912 τό ἀγροτικό ζήτημα ἀποκτᾶ μιά νέα καί κρίσιμη ἐθνικὴ διάσταση, ἀφοῦ ὁ ἠπειρωτικός ὄγκος τῶν Νέων Χωρῶν (Ἡπειρος καί Μακεδονία) κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴ μεγάλη ἰδιοκτησία ἀλλοεθνῶν. Ἡ ριζικὴ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση πού ἐγκαινιάζει τελικά ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνηση τῆς Θεσσαλονίκης ἐπιδιώκει κατὰ συνέπεια ὄχι μόνο νά ἐξασφαλίσει τήν πολιτικὴ ὑποστήριξη τῶν χωρικῶν, ἀλλὰ καί νά στερεώσει τήν ἐλληνικὴ παρουσία στίς περιοχές αὐτές, πού ἀπειλεῖται ἄμεσα στή διάρκεια τοῦ πολέμου¹¹. Ἀνάλογο ἐθνικὸ στόχο ὑπηρετεῖ ἡ ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση καί μετὰ τό 1922, ἰδίως μέ τὴ μαζικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων σέ εὐαίσθητες παραμεθόριες περιοχές. Ἡ ἐθνικὴ σκοπιμότητα τῆς μεταρρύθμισης ἐπεκτείνεται καί στό σύνολο τῆς ἀγροτικῆς πολιτικῆς πού τὴ συμπληρώνει γιά νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐπιδίωξη τῆς νέας μικροϊδιοκτησίας.

Ἐξάλλου, καί ἡ φιλεργατικὴ πολιτικὴ πού χαρακτηρίζει ἀρχικά τό Βενιζελισμό συνδέεται ἄμεσα μέ τὴ γενικότερη ἐπιδίωξη κοινωνικῆς εἰρήνης καί ἐθνικῆς ὁμοφυχίας — ἀναγκαίων προϋποθέσεων τῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς. Ἡ σύνδεση τοῦ ἐργατικοῦ ζητήματος μέ τό ἐθνικὸ γίνεται πιά ὀλοφάνερη τό 1917-18. Τό 1917, ἡ Προσωρινὴ Κυβέρνηση τῆς Θεσσαλονίκης ἐνθαρρύνει χαρακτηριστικά τήν ἴδρυση ἐργατικοῦ κέντρου ἐκεῖ, γιά νά ἀντισταθμίσει τήν ἐπιρροή τῆς ἐβραϊκῆς Φεντερασιόν. Τόν ἐπόμενο χρόνο, ἡ Κυβέρνηση Βενιζέλου δίνει ἀποφασιστικὴ ὄθηση στήν ἴδρυση τόσο τῆς ΓΣΕΕ ὅσο καί τοῦ ΣΕΚΕ (τοῦ μετέπειτα ΚΚΕ), γιά νά ἐξασφαλίσει τήν προάσπιση τῶν ἐλληνικῶν ἐθνικῶν ζητημάτων στό διεθνὴ ἐργατικὸ καί

11. Βλ. τίς σχετικὲς ἀναφορὲς τοῦ Βενιζέλου τό 1911 καί τό 1920 (*κείμενο ἀρ. 14*).

σοσιαλιστικό χώρο. Ἡ ἄμεση διάψευση τῶν προσδοκιῶν αὐτῶν καὶ γενικότερα ἡ ἀπώλεια τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος χάρη στὴν ἀντιπολεμικὴ προπαγάνδα σοσιαλιστῶν καὶ Ἀντιβενιζελικῶν δὲν εἶναι ἄσχετες μὲ τὴ στροφή τῆς Βενιζελικῆς πολιτικῆς, πού θά καταλήξει ἀργότερα στό ἰδιώνυμο. Ὅπως δὲν εἶναι ἄσχετοι μὲ τὸ ἰδιώνυμο οἱ δεσμοὶ τοῦ ΚΚΕ μὲ ὀρισμένες ξένες μειονότητες καὶ προπαντὸς ἡ πολιτικὴ του γιὰ «ἐνιαία καὶ ἀνεξάρτητη Μακεδονία» (καὶ «ἐνιαία καὶ ἀνεξάρτητη Θράκη»), πού ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν Κομμουνιστικὴ Διεθνή¹².

Τέλος, τὸ ἐκπαιδευτικὸ καὶ ἰδίως τὸ γλωσσικὸ εἶναι φυσικὰ συνυφασμένα μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης. Ὁ δημοτικισμὸς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ συνδέεται ἄρρηκτα μὲ τὸν ἐθνικισμὸ — καὶ μάλιστα μὲ τὸν ἀλυτρωτισμὸ. Ἀλλὰ κι αὐτὰ τὰ ζητήματα ἀποκτοῦν νέα ἐθνικὴ διάσταση καὶ σημασία μετὰ τὸ 1912, μπροστὰ στὴν ἐπείγουσα ἀνάγκη ἀφομοίωσης νέων πληθυσμῶν καὶ ἐμπέδωσης τῆς ἐθνικῆς τους συνείδησης. Δὲν εἶναι βέβαια τυχαῖο διὰ καὶ πάλι ἡ ριζικὴ μεταρρύθμιση ἐγκαινιάζεται ἀπὸ τὴν Προσωρινὴ Κυβέρνηση τῆς Θεσσαλονίκης, στὴν κρισιμότερη γιὰ τὰ ἐθνικὰ ζητήματα φάση τοῦ πολέμου. Ἡ ἴδια ἀνάγκη ὑπαγορεύει τὴ Βενιζελικὴ ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ καὶ μετὰ τὸ 1922 — μετὰ ἰδίως τὸν ἐρχομὸ τῶν προσφύγων.

Θά χρειαστεῖ ἡ θύελλα ἐνὸς νέου πολέμου καὶ μιᾶς νέας ἐμφύλιας σύγκρουσης καὶ ἡ κοσμογονία τῆς μεταπολεμικῆς ἀνασυγκρότησης γιὰ νὰ ξεπεραστεῖ ὀριστικὰ ὁ Διχασμὸς ὡς κρίση ἐθνικῆς ὁλοκλήρωσης. Τὰ παιδιά καὶ τὰ ἐγγόνια τῶν προσφύγων δὲν θά γνωρίσουν τὸ φυλετικὸ μίσος πού ἀντιμετώπισαν οἱ γονεῖς τους. Οἱ ξένες μειονότητες θά ἀφανιστοῦν σχεδὸν ὅλες (ἐκτὸς ἀπὸ μία). Οἱ μεταπολεμικὲς οικονομικὲς καὶ πολιτικὲς ἀνακατατάξεις θά ἐξαλείψουν οὐσιαστικὰ τὸ

12. Βλ. κείμενο ἀρ. 11.

παλιὸ χάσμα ἀνάμεσα στὴν Παλαιὰ Ἑλλάδα καὶ τὶς Νέες Χῶρες. Ἡ ἴδια ἡ διάκριση χαρακτηριστικὰ θά ξεχαστεῖ. Καὶ ὁ ἐθνικισμὸς, ἄλλωστε, θά γίνῃ ἀγνώριστος ἀλλάζοντας περιεχόμενο, στόχο καὶ φορέα: θά γίνῃ ἐθνικοφροσύνη.